

ZEYDÜLHAYL

(bk. ZEYDÜLHAYR).

ZEYDÜLHAYR

(زيد الخير)

Ebû Mükniş Zeydül'l-Hayl (Zeydül'l-Hayr)
b. Mühelhil b. Münhib
et-Tâi en-Nebhâni
(ö. 9/630)

Muhadram şair, sahâbî.

Tay kabilesinin Benî Nebhân koluna mensuptur. Müslüman olduktan iki hafta kadar sonra vefat ettiği için İslâm'dan önceki maceralarıyla tanınır ve bunlara dair şiirleri hayatı hakkındaki başlıca kaynaklardır. Babası Mühelhil'in uzun süre yaşadığı kaydedilir. Annesi Kûşe (Kûse) bint Esrem el-Kelbiyye'dir. Zeyd'in hayatında atların büyük yeri vardı. O bir savaşçı olmasına rağmen bir savaşçıya göre çok fazla sayıda ata sahipti. Altı tanesini (Hettâl, Kâmil, Deûl, Lâhik, Verd, Kümeyt) şiirlerinde adlarıyla anar. Atlarını çocuklarından daha çok sevdiği için "Zeydül'l-hayl" diye tanınırdı, müslüman olduktan sonra bu isim Hz. Peygamber tarafından "Zeydül'l-hayr" şeklinde değiştirildi. Câhiliye dönemine ait baskın ve yağma kültürünün önemli temsilcileri arasında yer alan ve bu dönemde yapılan birçok çarpışma, yağma ve soyguna katılan Zeyd kabilesinin lideri idi ve kazanılan ganimetin dörtte birini (mirbâ') alırdı. Bu çarpışmalarda şair Hutay'e, Kâ'b b. Zühayr ve kardeşi Büceyr ile Âmir b. Tufeyl gibi meşhur şahsiyetleri esir alırsa da kimini fidyeye karşılığında, kimini karşılıksız olarak serbest bıraktı. Bunlardan Âmir b. Tufeyl, Zeyd'e esir düştükten sonra bir daha kabilesinin liderliğini elde edemedi. Bir dönem Zeyd'in kendisi de esir alınmış olmakla birlikte (DîA, XXXVI, 346) girdiği savaşlardan genellikle galip çıkardı.

9 (630) yılında Tay kabilesi heyetinin başında Medine'ye gelerek İslâmiyet'i kabul etti. Onun şöhretini daha önce duyan Hz. Peygamber, "Bugüne kadar bana giyaben anlatılıp da sonradan tanıdığım hiçbir kimse söylediği gibi vasıfları haiz değildi. Fakat ey Zeyd, sen hakkında söylenenlerden fazlasına sahipsin. Sende teennî ve hilim gibi Allah'ın hoşuna giden iki haslet var" sözleriyle onu övdü. Zeyd, Bizans topraklarına baskın yapmak için kendisine 300 süvari verilmesini istedi, ancak Hz. Pey-

gamber bunu kabul etmedi. Yemen'de bulunan Hz. Ali'nin o sıralarda gönderdiği vergiden kendisine pay verildiği için (Buhârî, "Meğâzî", 61) Zeyd müellefe-i kulûb arasında zikredilmişse de onun kendi isteğiyle Müslümanlığı benimsediğini dikkate alanlar pay almasının müellefe-i kulûbdan sayılmasını gerektirmediğini söyler. Medine'de yaklaşık iki hafta kaldıktan sonra memleketine dönmek isteyen Zeyd, Tay dağıнын eteklerindeki Feyd arazisinin kendisine bağışlandığını bildiren bir mektupla yola çıktı, ancak ülkesine varmadan Ferde'de hummadan öldü. Zeyd'in bineğinin onsuz döndüğünü gören karısı öfkeyle hayvanın yükünü ateşe verince Resûl-i Ekrem'in ona verdiği mektup da yanmış, bunu duyan Resûl-i Ekrem, "Benî Nebhân'a yazık oldu" demişti.

Vefat tarihini daha geç tarihlerde gösteren bazı rivayetlere göre Zeyd, Hz. Peygamber'in emriyle Tağlibliler'in reisi Cerâr'ı öldürmüş ve buna dair bir şiir söylemiş, daha sonra ridde savaşlarında Hz. Ebû Bekir'i de bir şiirle desteklemiştir. Fakat bu rivayetler kabul görmemiş, sözü edilen şiirlerin Zeyd'in oğullarından birine ait olabileceği belirtilmiştir (*Şifru Zeydi'l-Hayl et-Ṭâ'i*, neşredeninin girişi, s. 21). Zeyd'in Hz. Ömer döneminin sonlarında öldüğü de ileri sürülmüştür (İbn Abdülber, I, 564). Birçok savaşın cereyan ettiği Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde Zeyd gibi meşhur bir cengâverin adının bu iki atif dışında hiçbir yerde zikredilmemesi iddialarının doğru olma ihtimalini azaltmaktadır. İri bir cüseye sahip olan ve devrinin en yakışıklı erkeklerinden sayılan Zeyd'in büyük bir ata bindiğinde ayaklarının yere değdiği, kadınlar tarafından görülmek istemediğinden yüzünü örterek gezdığı kaydedilmiştir. Zeyd'in Mükniş, Hureys (Hâris) ve Urve adlı üç oğlu, Menfûse adlı bir kızı vardı. Oğullarının üçü de sahâbî ve şair olup Mükniş ile Hureys, Hâlid b. Velîd'in kumanda ettiği ridde savaşlarına katılmıştır. Hureys, Hz. Ömer döneminde bir devlet memurunu öldürdüğünden Şam tarafına kaçmış, Urve ise Kâdisiye ve Sıffin savaşlarında bulunmuş, Irak ve İran taraflarındaki fetihlerde önemli görevler üstlenmiştir.

Zeyd çoğu gündelik hayatla ilgili, sanat gösterisinden uzak ve maksadı doğrudan ifade eden bir dil kullandığı şiirlerinde maceralarını anlatmış, yer yer düşmanlarını hicvetmiştir. Zeyd'in şiirleri Nürî Hammûdî el-Kaysî (*Divânü Zeydi'l-Hayl et-Ṭâ'i*, Neced 1967; ayrıca *Şu'arâ' İslâmiyyün* içinde, Beyrut 1984, s. 147-213) ve Ahmed Muhtâr

el-Berze (bk. bibl.) tarafından neşredilmiştir. Müfecca' olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Basrî'nin Zeyd ve şiiri hakkında *Şerhu ğaribi şifri Zeydi'l-Hayl* adıyla bir kitap yazdığı kaydedilir (İbnü'n-Nedîm, s. 129).

BİBLİYOGRAFYA :

Şifru Zeydi'l-Hayl et-Ṭâ'i (nşr. Ahmed Muhtâr el-Bezre), Beyrut 1988, neşredeninin girişi, s. 11-64; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 321; İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 232-233; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XVII, 245-269; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 129; İbn Abdülber, *el-İstifâb*, I, 563-564; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), XIX, 517-524; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe* (Bennâ), II, 301; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 572-573; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, IX, 865-866; Nürî Hammûdî el-Kaysî, *Şu'arâ' İslâmiyyün*, Beyrut 1984, s. 127-234; Muhammed el-Yakûbî, "Zeydül'l-Hayl et-Ṭâ'i", *et-Türâşü'l-Arabî*, IX/35-36, Dimaşk 1989, s. 62-67; Süleyman Tülücü, "Selâme b. Cendel", *DîA*, XXXVI, 346.

HALİT ÖZKAN

ZEYİL

(الذيل)

Bir kitabı

içerik veya kronoloji açısından tamamlamak, eksiklerini gidermek ve ilâveler yapmak amacıyla yazılan eser türü.

Sözlükte **zeyl** (çoğulu züyûl, ezyâl) "kuyruk, elbise eteği, bir şeyin devamı, bir yazıya ek olarak yazılan yazı" gibi anlamlara gelir. Aynı kökten **tezyîl** "kitaba yazılan ek" demektir. Batı dillerinde zeyil "supplement, appendice, excursus" gibi terimlerle karşılır. Telif edebiyatında zeyil bir asıl metnin veya eserin içeriğini tamamlamak için ona ek olarak yazılan eserdir. İslâm telif geleneğinde zeyille eş anlamlı veya yakın anlamda birçok terim kullanılmıştır. Bunlar "sıla, tekmîl, tekmile, ikmal, tetimme, tamam, itmam, fâit, fevât, istidrâk, müstedrek, ziyâde, ziyâdât, zevâid" ve daha az kullanılan "tehzîb, teznîb, tatrîz, vâfi, muktefî, vişâh, tevşîh, mâ aġfelehû, medd, sebt" gibi kelimelerdir. Sılada bir eserin devamı, tamamlayıcısı ve eki olma; ikmal-tekmil-tekmile ile itmam-tetimme-tamamda asıl metnin eksiklerini telâfi etme niteliği; fâit-fevât, istidrâk-müstedrekte gözden kaçan, unutulmuş, ihmale uğrayan bilgileri telâfi etme, hataları düzeltme özelliği esastır. Fâit-fevât, istidrâk-müstedrek, ziyâde-ziyâdât-zevâid türü zeyillerde temel metne nisbetle bilgi kopukluğu ve kesikliğinin giderilmesi, diğer tür zeyillerde ise zamanla ortaya çıkan yeni bilgilerle temel metnin devamının sağlanması amaçlanır. Nitelikten çok niceliği belir-

ZEYİL

ten ziyâde-ziyâdât-zevâid başlıklı eklerde fıkıh fûrûu ile hadislerdeki bilgi kopukluğunun ve kesintinin telâfisi hedeflenir. Bununla birlikte bu terimlerin kullanım nüansları zamanla kaybolmuş, eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimeler haline gelmiş, aynı zeyilin adında "sılatü't-tekmile, tekmi-letü's-sıla, ez-zeyl ve't-tekmile ve's-sıla ..." şeklinde birleşmiştir.

İslâm telif geleneğinde bilinen en kadim zeyil eserleri Haflî b. Ahmed'in (ö. 175/791) Arapça ilk sözlük olan *Kitâbü'l-ʿAyn*'i etrafında oluşmuştur. Bizzat kendisinin, sözlükteki yanlışları düzeltmek ve eksiklikleri gidermek için kaleme aldığı *Fâʿitü Kitâbi'l-ʿAyn*'i ile bilinen ilk zeyil terimi de fâit olmuştur. Daha sonra Gulâmü Sa'leb bu terimi *Fâʿitü'l-Faṣīḥ* ve *Fâʿitü'l-Cemhere* adlı eserlerinde kullanmış, Muhammed b. Kâmil de atlarla ilgili kelime ve tabirleri topladığı *el-Halbe*'sine zeyil olarak *Fâʿitü'l-Halbe*'yi yazmıştır. Yine *Kitâbü'l-ʿAyn*'in hatalarını tashih etmek ve eksiklerini tamamlamak üzere II. (VIII.) yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve IV. (X.) yüzyılda devam eden zeyillerle de istidrâk ve müstedrek terimleri ilk defa kullanılmıştır. *Kitâbü'l-ʿAyn*'a bu başlıklarla zeyil yazarlar Nadr b. Şümeyl, Nasr b. Ali el-Cezamî, Müerric es-Sedûsî, Mufaddal b. Seleme, İbn Düreyd, Ebû Ali el-Kâfî, Ebû Bekir ez-Zübeydî ve Ebû'l-Feth Muhammed b. Ca'fer İbnü'l-Merâgî'dir. Özellikle fıkıh ve hadis ilimlerinde yaygın olarak geçen ve nitelikten çok nicelik değeri taşıyan en kadim zeyil terimleri arasında ziyâde, ziyâdât, zevâid görülür. Haflî b. Ahmed'in hemen ardından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, II. (VIII.) yüzyılın ikinci diliminde, Hanefî fıkının fûrûuna dair Ebû Yûsuf'un yazdığını (imlâ) meselelere kendisinin ilâvelerini yahut daha önce kaleme aldığı zâhirü'r-rivâye eserlerinde bulunmayan meseleleri kapsayan *ez-Ziyâdât*'ını yazmış, bunda eksik bıraktıklarını *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* adıyla belki de ilk defa zeyil üzerine zeyil yazma geleneğini başlatmıştır. Sıla terimi, muhtemelen IV. (X.) yüzyılın ortalarına doğru Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Fergânî'nin Taberî tarihine yazdığı *Şılatü't-Ṭaberî* ile başlamıştır. Aynı asırda Ebû Mansûr el-Fergânî babasının *Şıla*'sına bir sıla yazmıştır. Daha sonra Endülüs muhitinde Arîb b. Sa'd el-Kurtubî *Şılatü Târîhi't-Ṭaberî*'yi kaleme almış ve özellikle İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ʿulemâʾi'l-Endelüs*'üne İbn Beşkûvâl'in yazdığı *eş-Şıla* adlı meşhur zeyilden itibaren anılan çevrede sıla başlıklı zeyiller yaygın biçimde telif edilmiştir.

Rûdânî'nin *Şılatü'l-halef bi-mevşûli's-selef*'inde (rivayetini icâzet aldığı eserlerin fihristi) olduğu gibi bazı eser başlıklarında yer alan sıla kelimesi zeyil değil "ödül, hediye, bağış" anlamındadır (başka örnekler için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 360; *Suppl.*, I, 612; Sezgin, VIII, 84; *İzâhu'l-Meknûn*, II, 70).

İslâm telif geleneğinde zamanla biriken ya da ihmal edilen, fark edilmeyen bilgilerin kesintiye uğramadan akışını, sürekliliğini ve tekâmülünü sağlayan zeyiller köklü tarihi, gelenekleri ve sayıların çokluğu bakımından başka uygarlıklarda eşine rastlanmayan bir medeniyet olgusuna işaret eder. Zeyillerin temel özellikleri şöyle sıralanabilir: Zeyil ana metne bağlı bir eser olmakla birlikte ondan bağımsız bir varlığa sahiptir; asıl metni hariçten tamamlar, genellikle onun içeriğine müdahale etmez. Ana fonksiyonu asıl metnin tekâmülünü ve devamını sağlamaktır. Asıl ile zeyilin telif yöntemi genelde aynı olur. Bilhassa tarih ve biyografi eserlerinde tarihî bir olgu olarak asıl metnin sona erme noktasıyla zeyilin başlama noktası belirli olur (Kemâl Arafât Nebhân [1423/2002], s. 141-143). Asıl metnin sona erme tarihi umumiyetle biyografileri ele alınan kişilerin veya metin yazarının vefat tarihidir. Bazı zeyillerde asıl metnin sona eriş ve dolayısıyla zeyilin başlama noktası / tarihi açıkça belirtilirken bazılarında bu husus açık değildir. Teorik olarak zeyilin asıl metnin içeriğine temas etmemesi, müdahalede bulunmaması ve bilgilerin tekrarlanması bir ilke ise de zeyillerin birçoğu asıl metnin eksiklerini tamamlayan (istidrâk) bir nitelik taşır. Kimi zaman bir ana metnin muhtasarı zeyil unsurları içermesiyle muhtasar-zeyil karışımı görülür. Meselâ Şâfiî fıkıh fûrûuna dair İbnü'l-Kâs et-Taberî'nin *el-Miftâh*'ına Ebû Ali Hasan b. Muhammed ez-Zücâcî et-Taberî'nin yazdığı *et-Tehzîb* adlı muhtasar böyledir. Bu muhtasar, asıl metinde yer almayan ferî meseleleri de kapsadığı için *Zevâ'idü'l-Miftâh* olarak da adlandırılmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 517; II, 1769). Umumiyetle zeyiller asıl metnin cüzi bilgiler içeren önemsiz bir eki gibi telakkî edilirse de bazı zeyiller gerek telif yöntemi gerekse içerik bakımından asıl metnin düzeyinin üstüne çıkar. Bazı zeyil adlarında onun zeyil olduğunu belirten terminolojiye rastlanmaz. *Dümyetü'l-kaşr*'in (Bâharzî) zeyli *el-Vişâh* (Ali b. Zeyd el-Beyhâkî) bunun da zeyli *Dürretü'l-Vişâh* (Beyhâkî), Ebû Mervân İbn Zühr'ün *et-Teyisîr*'inin zeyli *el-Câmi*' (İbn Zühr), İmâmü'l-Haremeyn el-Cü-

veynî'nin *el-Umed* ve *el-Esâlib*'inin zeyli *ed-Dürretü'l-muḍıyye*'si ve Arapça sözlüklere zeyil olarak yazılan *Mu'cemü Dozy* (*Supplément aux dictionnaires arabes*) gibi.

Niteliklerine göre zeyil çeşitleri şu şekilde sıralanabilir: 1. Kâmil-mübâşir zeyil. Adında zeyil olduğuna dair bir terim geçen, temel işlevi nasların tekâmül ve devamını sağlamak olan, ana metnin sonuyla zeyilin başlama noktası belirli olan tam bağımsız zeyiller bu kategoriye dahildir. 2. İstidrâk zeyli. En çok hadis ve lugat kitaplarında görülen bu türde asıl eserin metninin doğru olarak tesbiti, daha düzgün bir ifade ile inşası, hata ve noksanlarının telâfisi hedeflenir. Bir eserin hâlis zeyil ve hâlis istidrâk olduğunun tesbiti güçtür. Zeyil ve istidrâki ilgilendiren bilgilerin birbiri içine girmesi daima mümkündür. İbn Hacer'in *Ref'u'l-İsr*'ına Şemseddin es-Sehâvî'nin yazdığı *Buḡyetü'l-ʿulemâ'* ile adından da açıkça anlaşıldığı üzere İbn Abdülmelik el-Merrâkûşî'nin *ez-Zeyl ve't-tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla* adlı eserleri bu kategoridir. 3. Terkîm zeyli. Genellikle edebiyat ve antolojilerde görülen bu kategoride daha fazla seçilmiş metnin eklenmesi hedeflenir. 4. Zeylimsi zeyil. Beyhâkî'nin *Vişâhu'd-Dümye*'sinde görüldüğü üzere (Bâharzî) maksadı açıkça belirtilmemiş, "Şu esere zeyil gibidir" ifadesine yer verilmiş olanlardır. 5. Terâcim / biyografi zeyilleri. İslâm telif geleneğinde IV. (X.) yüzyıldan VIII. (XIV.) yüzyıla kadar kesintiye uğramadan çeşitli âlimlerce asır asır yazılmış biyografi eserleri açıkça birbirinin zeyli olduğu belirtilmese de bu konuma sahip zeyil dizini niteliğindedir. 6. Mütemmim kitap niteliğinde zeyil. *Keşfü'z-zunûn*'a bazı eserler ekleyen Riyâzîzâde'nin *Esmâ'ü'l-kütübi'l-Mütemmim li-Keşfi'z-zunûn*'u böyledir. 7. Eser ikmalî. Müellifin tamamlayamadan vefat ettiği eserin tamamlanması zeyilden çok ikmal işlemidir. Moğultay'ın *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'i (Mizzî) ve Sü-yûtî'nin *Tekmiletü Tefsîri'l-Celâl el-Maḥallî*'si, İbn Asker el-Gassânî'nin *el-İkmâl ve'l-itmâm*'ı bu tür eserlerdendir.

Genellikle zeyillerin asıl metnin hemen ardından fazla zaman geçmeden yazılmasına karşılık bazıları böyle değildir. İbnü'l-Kâdî *Dürretü'l-ḥicâli*'ni *Vefeyâtü'l-aʿyân*'dan (İbn Hallikân) üç asır sonra kaleme almıştır. Müellifleri bakımından zeyiller bir müellifin bir veya birden fazla eserine yazdığı tek zeyil, baba-oğul ve torunların dedeye zeyli (Zehebî'nin *el-İber*'ine

torunu Şemseddin'in *Zeyl'i*, Irâkî'nin *ez-Zeyl 'ale'l-İber'*ine oğlu Ahmed'in *Zeyl'i* gibi, aile zeyili (*el-Muğrib fi hule'l-Mağrib'i*, Abdullah b. İbrâhîm el-Hicârî ile birlikte Benî Saîd ailesinden beş kişi yazmıştır), *Târîhu Bağdâd* (Hatîb), *ed-Dibâcü'l-müzheb* (İbn Ferhûn), *el-Mevşûl* (İbnü'l-Faradî), *eş-Şıla* (İbn Beşkûvâl) gibi tarih ve biyografi eserlerine zeyilin zeylinin zeyli şeklinde zeyil üstüne zeyiller yazılmıştır.

Zeyil terminolojisinde fâit, istidrâk, müstedrek kelimeleri *Kitâbü'l-'Ayn* (Halîl b. Ahmed) üzerine yazılan zeyillerle ilk defa ortaya konulduğu gibi Muhammed b. Abdullah el-Verrâk el-Kirmânî, *Kitâbü Mâ ağfelehü'l-Ĥalîl fi Kitâbi'l-'Ayn'* ile (*el-Câmi'*) zeyil tabiri olarak "mâ ağfele"yi ilk kullananlardandır. Müellif bu zeyilde Halîl'in "kullanılmıyor / mühmel, kullanılıyor / müsta'mel" dediği bazı köklerin aksini kanıtlayan örnekler yer vermiştir. Aynı tabir, Sâbit b. Hazm'ın *ed-Delâ'il fi şerhi mâ ağfelehü Ebû 'Ubeyd ve'bnü Kuteybe fi Ğarîbi'l-ĥadîş* adlı eserinde de geçmektedir. Bu ifade, anılan iki *Ğarîbü'l-ĥadîş*'te farkına varılmadığından yer verilmemiş garîb kelimelerin bir zeyilde toplanarak şerhedildiğini anlatmaktadır. Kutrub'un bir hareket değişimiyle üç türlü okunabilen formlara ilişkin *Kitâbü'l-Müşel-leş'*ine Ebû Habîb Temmâm b. Abdüsse-lâm el-Lahmî'nin yazdığı zeyil belki de *et-Tekmile* adını ilk taşıyan zeyillerdendir. Daha sonra Ebû Hâmid el-Hârzençî el-Büşţî *Tekmiletü Kitâbi'l-'Ayn'*ni kaleme almıştır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Ğarîbü'l-muşannef'i* üzerine Şemir b. Hamdeveyh ile Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ebû Ca'fer el-Münzirî "ez-Ziyâdât" adıyla zeyil yazmışlardır; ayrıca Münzirî, Ebû Ubeyd'in *el-Emsâl'i* ile *Ğarîbü'l-ĥadîş'i* ve Ferrâz'ın *Me'âni'l-Kur'an'*ına dair aynı adla zeyiller telif etmiştir. İbnü's-Sikkî'tin hatalı kullanılan kelime ve ifadelerin tashihine dair *İşlâhu'l-manţık'*ına Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî *et-Tekmile* adıyla zeyil yazdığı gibi aydınların yanlış kullarımlarına ilişkin olan Harîrî'nin *Dürretü'l-gavvâş fi evhâmi'l-havâşş'*ına "Tekmile / Tetimme" adıyla zeyil kaleme almış, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî de *İşlâhu'l-manţık'a* *el-İstidrâk* adıyla zeyil yazmıştır. Sa'leb'in halk dilindeki yanlış kullarımların doğrularına yer verdiği *el-Faşiĥ* adlı sözlüğü için de birçok zeyil telif edilmiştir. Ebû'l-Fevâid Muhammed b. Ali el-Gaznevî ile Abdüllatîf el-Bağdâdî "Zeyl", Gulâmu Sa'leb "Fâit", Ebû Bekir Muhammed b. Osman el-Ca'd eş-Şeybânî "Ziyâdât", İbn Fâris "Temâm" adıyla zeyiller kaleme al-

mıştır. Cevherî'nin *eş-Şihâh'*i üzerine Râdiyyüddin es-Sâgânî'nin yazdığı zeyil en önemli ve en hacimli sözlük zeyillerinin başında gelir. Eserin tam adı *et-Tekmile ve'z-zeyl ve's-şıla li-Kitâbi Tâci'l-luġa ve Şihâhi'l-'Arabîyye* olup 1000 kadar kaynaktan derlenen zeyilde *es-Şihâh'*'taki hataların düzeltilmesi, yer verilmemiş madde / kök ve lugatlarla unutulmuş mâna ve kullanımların telâfisi amaçlanmıştır. İbn Berrî'nin *es-Şihâh* hâşiyesine Bes-tî *Tekmiletü Hâşiyeti İbn Berrî* adıyla zeyil yazmıştır. Firûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muĥîṭ* adlı sözlüğü için Murtaş ez-Zebîdî'nin kaleme aldığı *et-Tekmile ve'z-zeyl ve's-şıla li-mâ fâte sâhibü'l-Kâmûs mine'l-luġa* adlı zeyli de önemli zeyillerdendir; onun hacimli *Kâmûs* şerhi *Tâcü'l-'arûs'*'ta yer almayan birçok kelime, bilhassa özel isimlerle kabile ve yer adları, ayrıca Mısır lehçesine ilişkin zengin mâlûmât içerir. Abdurrahman es-Sühey-lî'nin Kur'an'da haklarındâ âyet nâzil olan kişilere dair eserine İbn Asker el-Gassânî'nin yazdığı *et-Tekmil ve'l-itmâm li-Kitâbi't-Ta'rîf ve'l-İ'lâm* adlı zeyilde asil ile zeyil bir kitapta toplanmıştır. Asbağ b. Ali'nin Mâleka tarihine dair *el-İ'lâm bi-meĥâsini / mecâlisi'l-a'lâm* adlı eseri için İbn Asker el-Gassânî, *el-İkmâl ve'l-itmâm fi şilâti'l-İ'lâm'*ı telif etmiştir. Dozy'nin *Supplément aux dictionnaires arabes (Tekmiletü'l-Me'âcimi'l-'Arabîyye)* adlı zeyli bütün Arapça sözlüklere ve özellikle Batı'da yazılanlara zeyil olarak kaleme alınmıştır. Ebû Ali el-Fârisî'nin nahve dair *el-İzâh'*ına yazdığı *et-Tekmile*'si nahiv mevzularının bir zeyli olarak sarf konularını kapsamaktadır. Tetimme adlı zeyillere örnek olarak Ali b. Zeyd el-Beyhâkî'nin *Tetimmetü Şivâni'l-ĥikme*'si anılabilir. Nevâcî'nin *ed-Dürü'n-nefis fimâ zâde 'alâ Cinâni'l-cinâs ve Ecnâsi't-tecnîs'*i de tetimme niteliğinde bir zeyildir. Arap edebiyatında Ebû Ali el-Kâfî'nin kendi eseri olan *el-Emâlî*'ye yazdığı *Zeylü'l-Emâlî* ilk zeyillerdendir.

Edip ve şairlerin hayatından, haber ve anekdotlarından kesitlerle şiir ve eserlerinden geniş ölçüde iktibaslara yer verilen zeyil birer antoloji niteliği arzeden ve coğrafi bölgelere göre düzenlenen eserler dizini, her yazarın kendi yaşadığı asırdakilerle ondan az önce yaşamış olan edip ve şairleri ele almasıyla asır asır birbirinin zeyli olan ya da zeyli konumunda ortaya konan eserler dizisi özgün bir eser türü teşkil eder. Bu tür eserler III. (IX.) yüzyıldan XII. (XVIII.) yüzyıla kadar birbirinin zeyli şeklinde kesintisiz devam etmiştir. Söz

konusu eserler, Ebû Abdullah Hârûn b. Ali b. Yahyâ İbnü'l-Müneccim'in (ö. 288/901) *el-Bâri' fi aĥbâri's-şu'arâ'i'l-müvelledîn'* ile başlamıştır. Bu eserlerin telifinde asil etkiyi ve örnekliliği, ondan az sonra kaleme alınan Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin *Yetimetü'd-dehr fi meĥâsini ehli'l-'aşr'* ile buna zeyil olarak yazdığı *Tetimmetü'l-Yetîme*'si yapmıştır. Bunun ardından asır asır birbirinin zeyli konumunda yazılan eserler şu şekilde sıralanabilir: Bâharzî, *Dümyetü'l-kaşr*; Ebû's-Salt ed-Dânî, *el-Ĥadîka 'alâ üslûbi'l-Yetîme*; İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre fi meĥâsini ehli'l-Cezîre*; Ali b. Zeyd el-Beyhâkî, *Vişâhu'd-Dümye*; Dellâülükütüb el-Hazîrî, *Zinetü'd-dehr*; İmâdüddin el-İsfahânî, *Ĥarîdetü'l-kaşr*. Aşağıdaki eserlerde de *Yetimetü'd-dehr* yöntemi sürdürülmüştür: İbn Saîd v.dğ., *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*; İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, *Kitâbü'z-Zehr fi meĥâsini şu'arâ'i'l-'aşr*; İbnü'l-Ahmer, *Neşîrü'l-cümân ve Neşîru ferâ'idü'l-cümân*; Muhammed el-Artûkî, *Sâniĥâtü düme'l-kaşr*; Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ'*; Muhammed Emîn el-Muhibbî, *Nefĥatü'r-Reyhâne*; a.mlf. – Muhammed el-Suâlâtî, *Zeylü Nefĥati'r-Reyhâne*; Muhammed İbnü's-Semmâk, *Zeyl 'alâ Zeyli Nefĥati'r-Reyhâne*; İbn Ma'sûm, *Sülâfetü'l-'aşr*; Kâsım b. Hasan el-Cürmûzî, *Şaĥvetü'l-'aşr*; Ahmed b. Muhammed el-Haymî, *Tîbü's-semer*; M. Ali Beşşâre, *Neşvetü's-Sülâfe*; Muhammed b. Mustafa el-Gulâmî, *Şemmâmetü'l-'anber fi terâcimi mu'âşrihi min şu'arâ'i'l-Mevşıl ve Bağdâd*.

Hadis alanında eksikleri tamamlama, hataları düzeltme amaçlı "müstedrek", bilgilikleme amaçlı "ziyâdât, zevâid, ikmâl" başlıklı zeyiller görülür. Hâkim en-Nisâbü-rî'nin Buhârî ve Müslim'in eserlerine yazdığı *el-Müstedrek ('ale's-Şaĥîhayn)*, Buhârî ve Müslim'in tesbit ettikleri sıhhat şartlarını taşıyıp da onların eserlerinde yer almayan hadisleri kapsamaktadır. Zehebî ikmal, tashih ve tahkik için *el-Müstedrek 'ale'l-Müstedrek*'i yazmıştır. Yine İbnü's-Semmâk *el-Müstedrek 'ale's-Şaĥîhayn'*, Ebû Nuaym el-İsfahânî de *el-Müstahrec 'alâ Şâĥîhi Müslim*'i kaleme almıştır. Müslim'in *el-Câmi'u's-şâĥîh*'inin ilk şerhi olan Mâzerî'nin *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*'i Kâdî İyâz tarafından *İkmâlü'l-Mu'lim*, bu eser de Übbî tarafından *İkmâlü İkmâli'l-Mu'lim* adıyla şerh ve ikmal edilmiştir. Ahmed b. Hanbelî'nin *el-Müsned*'ine oğlu Abdullah Ziyâdât (*Zevâ'id*) *el-Müsned*'i ve yine babasının *Kitâbü'z-Zühd*'üne *Zevâ'idü'z-Zühd*'ü yaz-

ZEYİL

miştir. Hadis literatüründeki zevâid türünü de bir anlamda zeyil saymak mümkündür. Zevâidler genellikle Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî gibi ünlü muhaddislerin *el-Müsned*'lerinde yer alıp da *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan yahut İbn Hibbân'ın *el-Müsnedü's-Şahîh*'inde olup da *Şahîhayn*'da bulunmayan hadisleri bir araya getiren çalışmadır. Nüreddin el-Heysemî ile Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî zevâidleriyle ünlü iki muhaddistir.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Beyrouth 1968, I, s. VII-XXIX, 419; II, 489, 813; Seâlibî, *Yetimetü'd-dehr*, neşredeninin girişi, I, 3-8; İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre*, neşredeninin girişi, I, 5-7; İmâdüddin el-İsfahânî, *Haridetü'l-kaşr: el-Kısmü'l-İrâkî* (nşr. M. Behcet el-Eserî – Cemil Saîd), Bağdad 1375/1955, neşredeninin girişi, I, 84-104; İbn Asker el-Gassânî, *et-Tekmil* (nşr. Hasan İsmâil Merve), Beyrut 1418/1997, neşredeninin girişi, s. 21; Radyüddin es-Sâgânî, *et-Tekmile* (nşr. Abdülâlim et-Tahâvî), Kahire 1970, neşredeninin girişi, I, 7-8; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, neşredeninin girişi, s. 1-30; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XI, 75; XVII, 462; XVIII, 559; Abdülatîf b. Muhammed Riyâzîzâde, *Esmâ'ü'l-kütübî'l-mütemmim li-Keşfî'z-zunûn* (nşr. Muhammed Altuncî), Kahire 1978, neşredeninin girişi, s. 3-11; *Keşfü'z-zunûn*, I, 9-10, 517, 906-907, 908; II, 944, 962-964, 993, 1509-1510, 1769, 2011, 2049; Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, neşredeninin girişi, I, 32-37; Muhibbî, *Nefhatü'r-Reyhâne*, neşredeninin girişi, I, 25-28; Flügel, *Keşfü'z-zunûn İndeks*, tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, I, 347, 353, 360; *Suppl.*, I, 612; II, 82; III, 1164; *İzâhu'l-meknûn*, II, 70; O. Spies – E. Pritsch, "Klassisches Islamische Recht", *Orientalisches Recht*, Leiden 1964, s. 240-241; Sezgin, *GAS*, I, 170-171, 422-423, 493, 922-923; VIII, 55, 83, 84, 111, 142-143, 175, 195-196, 212; Abdülhâşim el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 454; Kemâl Arafât Nebhân, "et-Teväşul ve's-şıla: Ahlakîyyât ve âliyyât fi't-te'lîf ve'n-nuşûş", *Maakâlat ve dirâsât mühdât ile'd-Duktür Şalâhaddîn el-Müneccid*, London 1423/2002, s. 139-191; Yakup Civelek, "Keşfü'z-zunûn'un Pek Tanınmayan Zeyilleri", *Doğumunu 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi* (ed. Bekir Karlığa – Mustafa Kaçar), Ankara 2009, s. 206-213; J. Kraemer, "Studien zur altarabischen Lexikographie", *Oriens*, VI/2 (1953), s. 201-238; Abdüsettar el-Halvecî, "Neş'etü 'ilmi'l-bibliyogerâfiyâ 'inde'l-müslimîn", *ed-Dâre*, II/3-4, Riyâd 1976, s. 176-183; Cl. Gilliot, "Şıla", *EP* (Fr.), IX, 627-630.

İSMAIL DURMUŞ

İslâm Tarihi ve Medeniyeti. İslâm tarih kaynakları içinde umumi ve hususi tarihlere, çeşitli biyografi eserlerine zeyiller yazılmıştır. Muhammed b. Cerîr et-Taberî *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserine kendisi bir zeyil yazmış, zeylin günümüze ulaşan kısmı adı geçen eserin sonunda *el-Müntehab min Zeyl'l-Müzeyyel* adıyla yayımlanmıştır (XI, 491-705). Bu zeyilde 8-161 (629-778) yılları arasında vefat eden

bazı sahâbi ve tâbiîn hakkında bilgi verilmektedir. Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Fergânî, Taberî'nin eserine bir zeyil yazmış, oğlu Ebû Mansûr el-Fergânî de babasının zeyil için bir zeyil kaleme almıştır. Taberî'nin tarihine ayrıca Arîb b. Sa'd el-Kurtubî 291-320 (904-932) yıllarını içeren *Şilatü Târîhi't-Taberî* (Taberî, XI, 9-184) ve Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî 295-487 (908-1094) yıllarına ait *Tekmilëtü Târîhi't-Taberî* (Taberî, XI, 185-489) adıyla birer zeyil yazmıştır. Öte yandan Sâbit b. Sinân aynı esere 295-365 (908-976) yıllarını kapsayan bir zeyil kaleme almış, zeylin günümüze ulaşan Kartatiler'e dair bölümü Süheyl Zekkâr tarafından *Târîhu Aĥbârî'l-Karâmiya* içinde yayımlanmıştır (Beyrut 1391/1971, s. 1-68). Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, Sâbit b. Sinân'ın zeyline 360-447 (970-1055) yıllarına ait bir zeyil yazmış, ancak eserin sadece 389-393 (999-1003) yıllarına ait kısmı zamanımıza intikal etmiştir. Bu eseri, Henry F. Amedroz ve David S. Margoliouth, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'i ile birlikte neşretmiştir (Kahire 1337, IV, 334-460). Hilâl b. Muhassin'in oğlu Garsûni'ne es-Sâbî'nin 448-479 (1056-1086) yıllarını kapsayan *Uyûnü't-tevârih*'i bu eserin zeylidir. Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî *Uyûnü't-tevârih*e 512 (1118) yılına kadar gelen bir zeyil yazmıştır. İbnü'l-Kalânî'nin 555 (1160) yılına kadar gelen *Zeylü Târîhi Dumaşk* adlı eserinin Sâbî'nin tarihine zeyil olarak kaleme alındığı kabul edilmektedir.

İslâm dünyasında bir hristiyan tarafından Arapça kaleme alınan ilk tarih kitabı olan Saîd b. Birrîk'in *et-Târîhu'l-mecmû' 'ale't-tahkîk ve't-taşdik'a* (*Nazmü'l-cevher*) yeğeni Yahyâ b. Saîd el-Antâkî 326-458 (938-1066) yıllarını ihtiva eden bir zeyil yazmıştır. Mısırlı tarihçi İbn Zülâk, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin *Aĥbâru Kudâti Mısr ve Kitâbü'l-Vülât*'i için *Tetimmetü Kitâbi Ümerâ'i Mısr li'l-Kindî* (*Zeylü'l-Vülât ve'l-kuğât*) adıyla bir zeyil kaleme almıştır. Endülüslü tarihçi İbn Hayyân'ın 399-463 (1008-1071) yıllarını içeren *el-Metîn* adlı tarihine Beyyâsî'nin zeyil olarak yazdığı, müellifin zamanına kadar gelen olayları ihtiva eden eseri günümüze ulaşmamıştır. Rûzrâverî, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'ine 369-389 (980-999) yıllarına ait bir zeyil yazmış ve eser, Henry Frederick Amedroz ve David Samuel Margoliouth tarafından *Tecâribü'l-ümem*'le birlikte neşredilmiştir (Kahire 1334, III, 1-332; Bağdat 1969). Mu-

ammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'nin bu eser için kaleme aldığı *ez-Zeyl 'alâ Târîhi'l-Vezîr Ebî Şücâ' er-Rûzrâverî* adlı eser de bugüne kadar gelmemiştir. Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'nin *Aĥbârü'l-vüzerâ'* Hilâl es-Sâbî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ'*ının zeylidir.

İmâdüddin el-İsfahânî, Eyyûbî tarihinin temel kaynaklarından olan *el-Berku's-Şâmî*'sine Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ölümünden (589/1193) kendi ölümüne kadar (597/1201) geçen zamana ait hâtıralarını ve Eyyûbîler tarihiyle ilgili bazı olayları ihtiva eden *Utbe'z-zamân fi 'ukbe'l-hadeşân*, *Nihletü'r-rihle ve Hatfetü'l-bârîk ve 'atfetü's-şâriķ* adıyla üç zeyil kaleme almıştır. İzzeddin İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eserine de zeyiller yazılmıştır. İzzeddin İbn Şeddâd bu eser için bir zeyil kaleme aldığını ifade etmektedir (*el-A'lâku'l-hatîre*, III/1, s. 136). İbnü's-Sâî ve İbn Fehd el-Halebî de *el-Kâmil* için zeyil yazmıştır (bk. el-KÂMİL). Sibt İbnü'l-Cevzî'nin yaratılıştan kendi ölümüne kadar (654/1256) geçen olayları kapsayan *Mir'âtü'z-zamân* adlı eserine Kutbüddin el-Yûnî'nin 711 (1311-12) yılına kadar gelen bir zeyil telif etmiştir. Eser için başka zeyiller de kaleme alınmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1647-1648). Ebû Şâme el-Makdisî'nin, *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'* adıyla da bilinen ve 590-665 (1194-1267) yıllarını ihtiva eden *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*'i aynı müellifin *Kitâbü'r-Ravzateyn* adlı eserine zeyildir. Alemüddin el-Birzâlî bu esere, Ebû Şâme'nin öldüğü ve kendisinin doğduğu 665'ten (1267) vefat ettiği 739 (1339) yılına kadar geçen olayları içeren *el-Muktefâ (Târîhu'l-Birzâlî)* adıyla bir zeyil yazmıştır. İbn Râfî'nin 737-774 (1336-1373) yıllarına ait *el-Vefeyât*'i hocası Birzâlî'nin eserine zeyil olarak kaleme almıştır. Eyyûbî dönemi tarihçisi İbn Vâsil'in *Müferricü'l-kürûb*'una Hama hâkimi II. el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in inşâ kâtibi Ali b. Abdürrahim tarafından 695 (1296) yılına kadar gelen bir zeyil kaleme alınmıştır.

Ebû'l-Fidâ'nın *el-Muĥtaşar fi aĥbârî'l-beşer*'ini ihtisar eden Zeynüddin İbnü'l-Verdî, 729-749 (1329-1349) yıllarına ait olayları da ilâve ederek *Tetimmetü'l-Muĥtaşar fi aĥbârî'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)* adlı eserini telif etmiştir. Ebû'l-Velîd İbnü's-Şihne de *er-Ravzu'l-menâzır fi 'ilmi'l-evâ'il ve'l-evâhir* adlı eserini Ebû'l-Fidâ'nın *el-Muĥtaşar*'ını özetlemek ve 806 (1403) yılına kadar meydana gelen olayları ilâve etmek suretiyle yaz-